

ВАРІАНТНІСТЬ ФАКУЛЬТАТИВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕНЬ

ХАРЧЕНКО С. В., кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української та класичних мов, заступник декана гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України (м.Київ)

У статті схарактеризовано факультативні елементи семантико-синтаксичної структури речення загалом, а спонукального речення зокрема. Виокремлено та специфіковано основні модифікатори семантико-синтаксичної структури речень. Вибір того чи того варіанта модифікатора семантико-синтаксичної структури спонукальних речень залежить від комунікативних намірів мовця.

Ключові слова: факультативний елемент, модифікатор, варіантність, семантико-синтаксична структура речення.

В статье описаны факультативные элементы семантико-синтаксической структуры предложения в целом, а побудительного в частности. Выделены и специфицированы основные модификаторы семантико-синтаксической структуры предложения. Выбор того или иного варианта модификатора семантико-синтаксической структуры побудительных предложений зависит от коммуникативных намерений говорящего.

Ключевые слова: факультативный элемент, модификатор, вариантность, семантико-синтаксическая структура предложения.

Семантико-синтаксична структура речення, її сутність, природа, вияви, комунікативні реалізації тощо довгий час є предметом наукових зацікавлень мовознавців (І. Вихованець, К. Городенська, А. Грищенко, А. Загнітко, Л. Іванова, О. Межов, В. Русанівський, В. Тимкова, О. Тронь, С. Харченко, В.Шинкарук та ін.).

Семантико-синтаксична структура конкретного речення є комунікативною реалізацією деякої структурної моделі, тобто абстрагованого зразка, що складається з мінімуму (обов'язкових) компонентів, потрібних для створення речення. Однак, реалізуючи різноманітні комунікативні завдання, мовець наповнює структурну схему не тільки обов'язковими елементами, а й факультативними, що до них належать елементи ускладнення, модифікатори.

Мета пропонованої розвідки – виявити й описати модифікатори семантико-синтаксичної структури речень (на прикладі речень спонукальної модальності).

Структура речень спонукальної модальності, крім елементів ускладнення, які пов'язані засобами певного граматичного зв'язку з іншими компонентами або один з одним, може містити і такі елементи, які синтаксично не зв'язані з компонентами, але належать до модифікаційно-супровідного рівня (або рівня суб'єктивно-модального та інформативного природження). «Засоби модифікаційно-супровідного структурного рівня «обслуговують» висловлення, забезпечують йому узгоджену з ситуацією та індивідуально-суб'єктивною настановою мовця інформаційну повноцінність. Вони формують мовний план авторського супроводу комунікативно актуальної частини висловлення, план авторського користування її, орієнтують вислів на адресата» [Баранник, с. 13].

Одиницями модифікаційно-супровідного рівня виступають модифікатори, що його тлумачимо як компонент семантико-синтаксичної структури, який граматично не пов'язаний з іншими компонентами, що, проте, нашаровує на основне значення вислову або окремий компонент додаткові значеннєві відтінки. Функції модифікаторів виконують вставні слова, словосполучення і речення, частки, звертання, вигуки.

Вставні слова, словосполучення і речення впливають на ступінь сили волевиявлення. Вставний елемент, що виражає модальну оцінку, привертає, активізує увагу співрозмовника (*мабуть, напевне, будь ласка, прошу вас* тощо), знімає з варіантного спонукального значення категоричність, значно зменшує його емоційно-експресивну напругу, дещо інтимізує вислів, що відповідним чином сприяє досягненню позитивного результату волевиявлення. Наприклад: – **Відчиніть, Бога ради,** – *хтось скорим голосом вимовив* (П.Мирний); *Нічого не розуміючи, підбіг і Бобрицький:* – **Заспокойтеся, прошу вас.** *В чім річ? Заспокойтеся* (Я.Баш); *До нього біг Дук:* – **Благаю вас, ідіть звідси.** *Тут небезпечно, Василю Марковичу! Ідіть! Ви зовсім хворі!..* (Я.Баш); – *А звідки мені знати? Скажете – буду знати. Не скажете – не здогадаюся ніяк.* **Прожу, сідайте,** – *відсуває kwasолиння з призьби, звільняє йому місце* (І.Вільде).

Імператив має тісний зв'язок не тільки із формотворчими частками, що забезпечують йому структурну достатність, довершеність (*хай, нехай*), або заперечною часткою *не*, що є обов'язковим показником прогібітива. Він пов'язаний також і з тими частками, що посилюють його стилістичну виразність, надають спонукальному значенню різних модально-експресивних відтінків. Функцію модифікаторів виконують окремі групи модальних (фразових) часток: вказівні, обмежувально-видільні, підсилювальні.

Частка може модифікувати (надавати додаткового відтінку) або все речення, або один із компонентів вислову. У спонукальних висловленнях частки найчастіше модифікують предикатну ознаку.

Із вказівних часток модифікаторами спонукального значення можуть виступати частки *ось, оце, то, от*, що в комунікативному аспекті виконують функцію підсилювальних часток: увиразнюють зміст предикатної ознаки, наприклад: *Хан знизував плечима:* – *Чого ти кипиш від люті? Я ж тебе не продав у Стамбул.* **То й сиди собі, слухай лютню, кури турецький штамбур** (Л.Костенко); – *А от угадай!* – *вигукнула Віра виразно, ніби її кольнули* (У.Самчук); – *Зажди, сину, повім! Усе повім! Ось давай сядемо до нашого вогнища та й поговоримо. А ти, Вісто,* – *звернувся до жони,* – *приготуй нам страву, принеси меду. Там у медуниці є ще одна корчага* (В.Скляренко).

Найчастіше в спонукальних висловленнях для інтенсифікації сили спонукування для максимальної ефективності реалізації акту волевиявлення мовець використовує підсилювальні частки. Підсилювальні частки варіюють залежно від виконуваних функцій:

1) посилення вираження категоричності спонукуваної дії (*і, й, так, навіть* тощо), наприклад: **Палажка.** *Ми безбілетні... Ану, Часник, скажи їм, хто ми єсть.* **Параска.** *Ти чого ж мовчиш, Галушко, чув?... Палажка.* **Та не мовчи, Часник!..** (О.Корнійчук); *Туглій насторбучив рідкі вуса, закліпав очима.* – *Жартуєш, хане!* – *і визвірився на Настю і всіх, хто стояв поблизу:* – **Ану, геть звідси!** (В.Малик);

2) підкреслення, підсилення названої дії (предикатної ознаки) (уже, ж (же), ану, бо, но та ін.), наприклад: – *Панове! Панове! – знову закликав Тишківський, що з обов'язків господарських мусив бути й головою сьогоднішніх зборів. – **Кінчаймо вже з оповіданням!*** (Б.Грінченко); *Оксана, та аж за руку тягла: – **Ходім-бо*** (А.Головка); — *Ну, слава Богу! — зітхнув на повні груди полковник Кулябка, побачивши на порозі своєї світлиці змарнілого від довгої дороги Павла Любимського. — А ми вже й не гадали... **Килино, а подай-но нам щось до столу,***— сказав служниці (Р.Іваничук);

3) підкреслення суб'єкта, об'єкта чи конкретизатора (ж, просто, саме, ще тощо), наприклад: *Доктор сказав: – **Точка! Я відпочину! Працюй ще ти!*** (М.Хвильовий); *Він простяг слоїка, який стояв відкритий тут-таки, на столі, чоловік жадібно з нього напився. – **Лиши й мені,*** – сказав Єремія (В.Шевчук); – ***Роздягніть її і покладіть ось сюди, на лаву,*** – кивнув Славута... (В.Малик).

Обмежувально-видільні частки, використовувані в спонукальних реченнях, вказують на одиничність або незначимість певного факту, відтіняють його на фоні інших. Обмежувально-видільні частки виконують функції вказівки на певне обмеження дії (*тільки, лише (лиш, лишень), хоч(хоча)*), логічного виділення ролі кого-небудь, чого-небудь у реалізації спонукуваної дії (*власне*) та вказівки на обмеження, що стосується об'єкта (актанта) чи конкретизатора (*саме, якраз та ін.*). Наприклад: – *Господи, ця дитина зведе-таки мене в могилу! – Мама вже хапалася за серце. – В тебе є щось в голові? Ускочила так, що в мене й ноги відібрало... **Хоч ти їй що-небудь скажи!*** (А.Дімаров); *Капніст підійшов до печі відігрівати руки, Парпура зняв кожуха і, вийнявши з кишені сурдута невеличку книжечку, промовив: – **Візьміть лишень її у руки, панове. Погляньте, зважте й усвідомте: початок зроблено!*** (Р.Іваничук).

Пом'якшує спонукання і частка *собі*, уживана постпозиційно щодо предиката, наприклад: *Мати. До твоєї волі. **Спочинь собі.** Та й я піду спочину, воно й годиться в свято* (Л.Українка); – *Ну, **грайтеся собі,***– сказав Бондаренко (А.Головка); *Вона поглянула на нього повним, поважним поглядом. – Завтра я наберу повні сани дітей і виїду з ними дорогою в ліс. **Уявіть собі радість тої живенької дрібноти на санках!*** (О.Кобилянська).

Семантико-синтаксична структура речень спонукальної модальності може також ускладнюватися звертанням. Оскільки спонукальні висловлення завжди орієнтовані на адресата, то в мовця виникає потреба в конкретизації адресата або виникає потреба у виділенні його з-поміж інших істот, зокрема, осіб, або ж об'єктів нематеріального світу: – ***Максимо Петровичу, не гиньте, живіть собі й нам на втіху*** (М.Стельмах); – ***Громадяни, будьте взаємно ввічливі, – метав лозунг чемний кавалер*** (В.Симоненко, с.38); ***Йди геть, патетико облудна*** (В.Стус); – ***Та йди вже додому, мороко ти моя гостроноса!.. А в хлопцях ти тямиш, мов коза в рогозі...*** (В.Симоненко).

Мовець, встановлюючи контакт з іншою особою, уточнюючи, конкретизуючи або ж вирізняючи з-поміж інших того, хто стане об'єктом вольового імпульсу, залежно від ситуації в основу номінації адресата спонукання може покласти будь-яку ознаку – характеристику. Як твердить М. Скаб: «Вибір мовцем того чи іншого найменування адресата мовлення детерміновано достатньо чіткими прагматичними факторами (офіційністю / неофіційністю спілкування, знайомством / незнайомством, віком, статтю, суспільним статусом та освітнім цензом співрозмовників) [Скаб, с. 27]. Крім того, адресатом спонукання може

виступати і об'єкт нематеріального світу, що у свідомості людини наділений якостями живих істот. Наприклад: *Плач, небо, плач і плач... Струмуй, ясна водо! Ти, смолокрила хмаро, благослови мене. Ти, блискавко, звістуй* (В.Стус); *<...> І все військо по всій широкій і великій долині в ту мить опустилося на коліна, і кожен воїн поклав на землю перед собою зброю. – Земле, дай силу мечам нашим грізним! – опускаючи руки до землі, заговорив найстаріший воїн Скіфії* (В.Чемерис).

Слова, що означають назви тварин і птахів, назви рослинного світу, назви природних явищ, назви різних органів чи частин тіла вживаються метафорично за умови, коли звертання використовуються не тільки і не стільки з метою встановлення контакту з адресатом спонукання, скільки для передачі суб'єктивного ставлення мовця до нього або емоційно-експресивної характеристики адресата, з одного боку, і подолання (внутрішнього, підсвідомого) психологічного опору слухача – виконавця дії, з іншого. Наприклад: *Катря. Борони Боже! Своєю волею покохала ... аж згоріла у тім коханні! Все без жалю віддала тобі; за тебе й муки прийму. Не зраджуй тільки мене, соколе мій, доле моя!* (М.Старицький); *Олексій. А іди, Улясю; а іди, галочко, сюди!* (Г.Квітка-Основ'яненко); *Грицько. Галино, квіточко, заспівай нам та звесели, а то мені чогось нудно та сумно* (М.Старицький); *Одарка. Сиди, сиди собі там, мандрований цуцику!..* (Г.Квітка-Основ'яненко); – *Ні, лишись тут, нерозумна!* (І.Франко); – *Слухайте, соловейко! – крикнула Прися* (В.Підмогильний). Метафоричними звертаннями, отже, адресат спонукання висловлює широкий спектр своїх почуттів: від любові до ненависті, зневаги, що відповідним чином впливає на семантико-комунікативне значення спонукальної конструкції. А саме: звертання, які виражають почуття з позитивним відтінком (любов, повага тощо), пом'якшують спонукання, тобто адресант спонукання ставить виконання спонукуваної дії у залежність від волі адресата (наприклад, прохання, порада, застереження). І навпаки, звертання, які мають негативне експресивно-оцінне забарвлення, свідчать про те, що мовець навіть не припускає можливості невиконання дії, на яку він вказує.

Однак, коли соціальний статус, вік тощо учасників акту спонукання неоднакові, то мовець використовує типізовані форми звертання, що за своєю структурою найчастіше двокомпонентні: *онім + апелятив; ім'я + родове ім'я (по батькові)*, наприклад: – *Товаришу Витківський, ідїть-но ближче, – звернувся до нього командир загону, і Витківський ступив кілька кроків до гурту* (О.Слісаренко); – *Вибачте, шановний учителю, – мовив він, урочисто вклоняючись. – Я хотїв подякувати вам за науку* (В.Підмогильний); *Петро. От сюди сїдайте, Даниле Івановичу* (В.Самійленко).

Зрідка у спонукальних висловленнях зустрічаються звертання у формі описових зворотів. Це переважно пов'язане з тим, що адресант спонукання або не знає як назвати об'єкт спонукання, або ж досягнення позитивного результату спонукання повністю ставиться в залежність від волі, бажань, можливостей адресата, наприклад: – *Хто може свідчити, нехай вийде перед громаду і свідчить, – сказав Захар* (І.Франко); *Вона спурхнула з свого сїдала, блискавично послала газету і припрошувала: – Хто не боїться, що причарую, їжте!* (В.Симоненко); – *Виходьте, хто може! – загорлав він, повторюючи глашатаїв. – Палїть, що можете, і хай більше буде диму!*

(В.Шевчук); – **Гей, ви, як вас там назвати!** – **закричав я вертепникам, що вже складали манаття. – Стривайте! Я хочу винагороду вам дати !** (В.Шевчук).

У мовознавчих розвідках зазначається, що в сучасній українській мові звертання, за винятком поодиноких випадків, не виражається особовим займенником. Таке звертання трапляється «тільки в експресивному мовленні і має грубуватий тон <...> або входить до складу поширеного звертання» [2, с. 166; 3, с. 20]. Наприклад: — **Стійте!** — **тривожно крикнув секретар і підбіг до групи. — Ви його вб'єте, сучі сини, і ми втратимо нашу премію та ще й під суд попадемо.<...> Ти, розв'язуй, чого стоїш, вилупивши очі!** (В.Винниченко); — **Ти, нахабне дівчисько! Підійди!** (П.Загребельний). Із формально-синтаксичного погляду позицію займенникових іменників у таких конструкціях М. Скаб трактує як позицію підмета [3, с. 20].

У мовленні трапляються численні випадки комбінованого вживання модифікаторів [4]. Комбінування модифікаторів створює виразний емоційно-експресивний план висловлень, ускладнює їх модально-семантичний зміст. Наприклад: – **Будьте ласкаві, коханий сусідо, сядьте тут, спочиньте хвильку, ось, прошу, перегляньте альбум моїх знайомих, може, побачите й собі знакомі лиця... І перепрошаю вас, що вийду на хвильку, погляну, що се такого...**(І.Франко); **Пашка. Ет! Будемо, будемо! Ви ж, дивіться, і гармонію принесіть** (М.Старицький); **Боже, розплати шаленої, Боже, шаленої мсти, лютості всенаученої нам на всечас відпустити** (В.Стус).

Отже, факультативними елементами семантико-семантичної структури речення загалом, а спонукального речення зокрема, є елементи ускладнення і модифікатори, що до них зараховуємо частки, вставні слова і словосполучення, звертання. У семантико-синтаксичній структурі речення спонукальної модальності такий факультативний засіб модифікаційно-супровідного рівня, як вставні речення репрезентовано обмеженою кількістю варіантів, що зумовлено особливостями спонукальної семантики та її експлікації. Вибір того чи того варіанта модифікатора семантико-семантичної структури спонукальних речень залежить від комунікативних намірів мовця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баранник Д. Х. Два рівні граматичної структури речення / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 12–19.
2. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / Б. М. Кулик. – К. : Радянська школа, 1965. – Ч. 2. Синтаксис. – 283 с.
3. Скаб М. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматики, прагматика, стилістика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец.10.02.01 / М.С. Скаб ; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2002. – 34 с.
4. Харченко С.В. Засоби модифікації семантичної структури речення / С. В. Харченко // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць / МОН України; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 6. – С. 74–79.
5. Шинкарук В.Д. Модус і диктум у структурі речення / В.Д.Шинкарук // Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство. – 2014. – Вип. 2 (3). – С. 165-172

REFERENCES

1. Barannyk D. Kh. Dva rivni gramatychnoji struktury rechennia / D. Kh. Barannyk // *Movoznavstvo*. – 1993. – № 6. – S. 12–19.
2. Kulyk B. M. Kurs suchasnoji ukrajinskoji literaturnoji movy / B. M. Kulyk. – K. : Radianska shkola, 1965. – Kh. 2. Syntaksys. – 283 s.
3. Skab M. Funktsionalna sfera apelatsiji v ukrajinskiji movi (semantyka, gramatyka, pragmatyka, stylistyka): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia doctora filol. nauk: spets.10.02.01 / M.S. Skab; M.S. Skab ; NAN Ukraïni. In-t ukr. movi. – K., 2002. – 34 s.
4. Harchenko S.V. Zasoby modyfikaciyi semantychnoyi struktury rechennya / S. V. Harchenko // *Movoznavchyy visnyk : zb. nauk. pracz` / MON Ukrayiny; Cherkas`kyj nacional`nyj universytet im. B. Hmelnycz`kogo; Vidp. red. G. I. Martynova. – Cherkasy` : ChNU im. B. Hmel`nycz`kogo, 2008. – Vyp. 6. – S. 74–79*
5. Shynkaruk V.D. Modus i dyktum u strukturi rechennya / V.D. Shynkaruk // *Mizhnarodnyj visnyk: Kul`turologiya. Filologiya. Muzykoznavstvo. – 2014. – Vyp. 2 (3). – S. 165-172.*

VARIATION OF OPTIONAL ELEMENTS OF SEMANTIC AND SYNTACTIC STRUCTURE OF SENTENCES

Kharchenko Svitlana Vasylivna, PhD in Philology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian and Classical Languages, Vice Dean of the Humanitarian-Pedagogical Faculty, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv)

The semantic and syntactic structure of a specific sentence is the communicative realization of some structural model. According to the communicative intentions the interlocutor fills a structural scheme not only by required elements but optional as well. They include elements of complication and modifiers.

The purpose of the proposed research is to identify and describe modifiers of semantic and syntactic structure of sentences (on the basis of imperative modality).

The structure of sentences of imperative modality also may contain the elements which aren't connected syntactically with the components, but relate to the modification level – parenthetical words, word combinations, particles, allocutions, exclamations.

Parenthetical words, word combinations and sentences affect the level of the expression of will. A parenthetical element which expresses modal assessment draws interlocutor's attention (probably, surely, please, I beg you, etc.), leads to absence of categoriality of variant imperative meaning and reduces its emotional and expressive tension. In some situations it makes the expression more intimate and contributes to a positive result of a message.

Only certain groups of modal (phrasal) particles perform the function of modifiers in the semantic and syntactic structure of the sentence: demonstrative, restrictive-emphasizing, intensifying. More often they modify a predicative feature in imperative utterances, making imperative action stronger or weaker.

Semantic and structural structure of imperative modality may be complicated by allocutions. Making a contact with a different personality the interlocutor specifies, clarifies or identifies an object of a will impulse among the other ones. Any feature (description) can be in the addressee's nomination. It's up the situation.

An object of non-material world can also be an addressee of imperative actions. It has qualities of living beings in the human consciousness. Allocutions which express feelings in a positive way (love, respect, etc.) make imperatives milder.

From the other side, allocutions which are characterized by negative evaluative-expressive connotation indicate that the interlocutor even does not even allow for the

possibility of misactions. Occasionally, in imperative sentences there are some descriptive phrases as allocutions.

In speech acts there are numerous cases of combining usage of modifiers. Combination of modifiers creates emotional and expressive plane of utterances, makes their modal and semantic content more complicated.

Keywords: *optional element, modifier, variation, semantic and syntactic structure of the sentence.*